

DOKUMENTUM

POPPER LEÓ ELFELEJTETT LUKÁCS-ISMERTETÉSE

Lukács György 1965-ben megjelent Esztétikájában egy fiatalon elhunyt, méltatlanul elfeledett esztétára, Popper Leóra hívta fel a figyelmet. Lexikonokban, kézikönyvekben hiába keressük nevét, pedig tevékenysége szorosan kapcsolódik kora mozgalmaihoz, alakja méltó arra, hogy a századforduló tehetségeiben rendkívül gazdag „második reformnemzedékéhez” soroljuk.

Popper Leó (1886—1911) Budapesten született, atyja Popper Dávid, a Zeneakadémia kiváló csellótanára volt. Az ifjú rendkívüli tehetsége, művész-érzékenysége már nagyon korán megmutatkozott, mind a zene, mind a képzőművészet területén. Már 1903-ban sikeresen felvételizett a Képzőművészeti Főiskolán, festőként azonban nem alkothatott maradandót, a korán rátört betegség hamarosan lehetetlenné tette, hogy aktív művészi tevékenységet folytasson; — néhány rajz maradt tőle csupán, s egy művészettörténeti adat: 1906 nyarán Nagybányán is járt.

Rövid pályafutása utolsó éveiben ideje nagy részét szanatóriumokban kellett töltenie, de művészeti érdeklődését, mélyre hatoló kutató, elemző képességét nem béníthatta meg a betegség, tehetsége utat tört magának, a képzőművészeti alkotásról való kényszerű lemondásért esszéik írásával kárpótolta magát. Nem tudhatjuk, vajon művészként képes lett volna-e arra, hogy a legkorszerűbb festői törekvéseket folytassa, a gondolkodó esztéta azonban bebizonyította, hogy éberén figyelő, érzékenyen reagáló kortársa azoknak a művészetben lejátszódó változásoknak, amelyek a képzőművészet sorsát olyannyira meghatározták a 20. század elején. A naturalizmus és az impresszionizmus kompozícióellenes — a formátlanság és a felbomlás felé vívő — tendenciáival a szigorú, zárt formát, a végleges, a szükségszerűség igényével fellépő megformáltságot szegezte szembe. Bírálta Rodint és az impresszionizmust, Maillol és Cézanne művészetének tanulságait megértve, elfogadva — és örök érvényű normává emelve. Kritériumait — a végiggondolt gondolat szükségképpen egyoldalúságait vállalva — szigorú következetességgel alkalmazta a régi művészetre is, bátran szembeszállt az előítéletekkel és a hagyományokkal, így jutott el a giccs fogalmának és „műfajainak” kidolgozásához, nagyra értékelt

művészek tekintélyes sorát utasítva ki ezzel az igazi művészet birodalmából. Ugyanakkor felfigyelt mindarra, ami a művészi megformáltság szigorú kritériumainak megfelelt, nagyra értékelte a népművészet vívmányait, a középkori kézművesség megbízhatóságát, de felismerte azt is, hogy mi a cirkusz jelentősége a modern életben, s hogy miként fonódik össze a modern giccs, a cirkusz és a modern művészetszemlélet.

Bár cikkeinek többsége németül, német folyóiratokban jelent meg, családja, neveltetése s nem utolsósorban Lukács Györgyhöz fűződő szoros barátsága Magyarországhoz, a magyar kultúrához köti munkásságát. Lukács már ifjúkorában is többször hivatkozott Popper írásaira, a művészi formáról való felfogásukban kétségtelenül kimutathatóak közös vonások. Popper Brueghel-tanulmánya pedig — melyben a festészet egyik alapproblémáját elemezve a mindent kifejezni képes univerzális festői anyag elméletét dolgozta ki — Lukács György Esztétikájában a „homogén közeg” kategóriájának inspirálója lett.

★

LUKÁCS GYÖRGY: A LÉLEK ÉS A FORMÁK

— A MAGYAR HÍRLAP EREDETI TÁRCZÁJA* —

Ha az értékelő és összemérő kritika oldaláról nézzük őket, nem is kritikák a Lukács György írásai, hanem tárgyalások az életről. Mert önála nem az a kérdés, hogy vajjon a darab élet, ami az egészből kivált, hogy művészetté legyen, egészen és egyenletesen azzá lesz-e és nincs-e többé semmiféle szüksége az anyaéletre; hanem éppen az, hogy merre van a köldökpont, ahol az anyaélettel megint össze lehetne fűzni és milyen az az élet a maga többi, a véletlen műtől elvált lehetőségeiben. Van egy második faja a kritikusnak, akinek ez nem fontos, akinek az egész élet csak holt anyaga a forma munkájának és aki számára az „élet” csak a formán túl kezdődik. Az elsőnek a művészet azért kell, mert benn ütközött ki a legtöbb benső történes; mert itt, a formák sötét gyóntatószékében mondták el legkönnyebben a maguk dolgát a szégyellős nagyemberek.

* 1910. április 27. 1—2.

Csak szekér itt a forma, amely az „emberi” végcéljához elvisz és feleslegessé vált, ha odaértünk. Csak az érvényes itt, ami a formán innen fekszik és a forma csak annyiban érték, amennyiben ezt az idegent kifejezni képes, a többi része, amelyet az elménkkal egyenes kapcsolatba hozni már nem lehet, elesik az értékletben. És mindazok a különös és mély élmények, amelyek éppen itt szállanak fel: a képérzésen, a formán túli lélek, a szó lelke és a véletlen mondat lelke, nem ezt a kritikát érintik, hanem a másikat.

Ha a formák és az élmény egymásba nőnek, akkor mindig marad úgyszólván egy darab élmény, ami nincs benne a formában és egy darab forma, amiben nincsen élmény. De amíg a künnrekedt élménydarabnak végleg el kell száradnia, addig a formadarab virágzásnak indulhat és megtelhet a maga erejéből új és hallatlan élményekkel. Azokkal, amelyek a művészet külön, idegen érzésvilágát alkotják, és amelyek mindig egyenlő biztos távolban maradnak az emberélet megérzéseitől. Mert közöttük és az élet között ott áll, örök fülként és örök vezetőként a forma és alkotja és másítja őket. A forma, amely arra lett, hogy az élethez testvért alkosson, hogy újon és örökre megcsinálja ugyanazt, amit a természet egy-egy pillanatra megcsinált: a forma megveti ezt a pleonasmust és maga alkot életet, véletlen és másistenű életet, olyan furcsát és véletlent, olyan alaptalant és rejtélyeset, hogy nem is lehet megérteni sohasem, vajjon abban mi vonzhatja a földbőllett embereket. Mert olyan nagyon véletlen az, ahogyan a színben egymás mellé kerülnek a szók, hogy szinte hihetetlen az összevalóságuk: és összevalók, összeforrtak mégis; és olyan minden jó rím, hogy a szavak lelke is csak olyan erősen egy, mint a testük és többé alig tudni, melyik volt előbb, melyik utóbb. És hogyan rejthet magában az alliteráció valamit a mi vérünk titkaiból; és a ritmusnak, a sorrendnek, az ismert és a ritka szavak váltakozó léptének, a csendnek és a ritka szavak váltakozó léptének, a csendnek és a kopogásnak, a gondolatvilágnak és a periodusnak hogyan lehet lelke és élőbb élete az egész valóságnál, amit kimond? Ezt sem foghatjuk meg egyszerű ésszel; és mégis át

kell éreznünk és hitünkkel kell tennünk. Az a kritikus pedig, aki ebbe a világba való és ért a formák emberentúli nyelvén, mást fog látni, mást fog nézni minden írásban, mint ami annak eredeti története és tartalma. Látni fogja ugyan azt is, hogy mi van az írás „mögött”, látni fog valamit a művész szándékából; de a másik, a forma szándéka (amely vad és önálló szándék) el fogja mosni, meg fogja hamisítani az elsőt, a szülőszándékot. És így ez a kritikus kevesebb „igazságot” fog mondhatni és kevesebbet a tárgyhoz. De amit adni fog, az, ha más is lesz, mint szándékok felfedezése, ha máshonnan is jövend, de az igazságba fog belefolyni: egy nagyobb, nem ellenőrizhető, abszolút igaznak a szuggesztíóját fogja adni. Mint ahogy az arcképfestők — mondja Lukács — „minden más művészi szencziójuk mellett még ezt is hozzák: egy valamikor élő ember életét és ránk kényszerítik azt a hitet, hogy ez az élet olyan volt, amilyenek az ő színei és vonalai láttatják”.

A másik, akit a tartalmak kritikusának nevezünk el, magát az életet keresi ezer alakban. Emberek sorsát, emberek viszonyát a sorshoz, egymáshoz és önmagukhoz, viszonyok hangját és lyrikus lángját, egyedüllétet, párosságot és meghalást; helyzetek lelkét és jelképes erejét és gondolatok hatalmát és tettek néma szentségét. Azt nézi ő is, ami mély a dolgokban: de csak a dolgokban látja meg a mélyet, (míg a másik ott is érzi, ahol csak egy hangot fog meg a dolgok helyett) misztikus ő is, de tárgyilagos az ő misztikája. És nem olyan, mint a zenéé.

Melyik a kettő közül fogja meg az életet? Az első azért nem, mert a forma lázában túlfog rajta, mert mindig csak a világot fogja meg, de nem az életet (az írásaiban benne van ugyan az egyes élet, de nem tudja kiragadni, mert a határai belefolyanak a másik életbe, a formáéba). A második azért nem fogja meg, mert nem bízik a formában és annak hamisításaitól menten akarja látni és kívánni az életet. De mert mégsem veheti azt máshonnan mint a formából, mindig csak egy legkisebb darabját fogja onnan kívánni — azt, amelyiket minden kétségen felül romlatlannak hisz — és a legnagyobb és talán éppen

a legvalódibb darab megint csak úgy rejtve marad, mint az elsőnél. Az első túlért az életen, a második nem ért el addig. Egyik sem hozza ki az egyes konkrét életdarabot, amelyet a mű magába vett. De mind a kettő többet tesz. Mert míg az első felfedi a forma minden szándéktalan és titkos mélységeit, addig a második, a kritikus nézés nyugalomban rátalálhat ezer útra, melyet a kétszerkötött és egyirányú költészet szükség-szerűen elmulasztott; megfoghatja és a motívumok egységeiből kiépítheti az összes meg nem történt lehetőségeket; egészen kénye-kedve szerint indulván előre vagy hátrafelé, az emberekből vagy a célból, hangulatokból vagy társadalmi determinánsokból; és így létrehozhat valamit, ami az életet úgyszólván vakon meglátja; amiben benne lesz, mint egy mély tervben, hogy akármikor életre válhat. Mert a kritikus elméleteinek az az erejük: hogy a konstrukciójának ember-ösmerete van és a matematikájának véres tapasztalata.

Tudom, túlélesen választottam el a kétféle kritikust. De a Lukács György írásai megkívánják ezt a kettéválasztást. Mert bennük ritka tisztán széjjel válik a forma kritikusa és az életé. Ez az út, amelyet az ő fejlődése leír, az élet-kritikától megy a forma-kritika felé. Hogy már most is látja csodálatban és tisztán a forma életvilágát, azt mutatja nem egy gondolata. Ahogyan például az írott embert látja, azt a titokzatos, konkrét és ismeretlen embert, akiről nem tudja, hogy a költő-e, vagy egy tényleges harmadik, vagy én magam vagyok-e az; ahogyan meglátja azt a végtelenül komplikált folyamatot, amelyben egymást változtatják költő és téma és forma és amelyben végül a forma úgy módosítja az olvasót, hogy az önmagát vetíti az írás mögé, mint annak (fel nem ismert) hősét: mindez tisztán mutatja, hogy a forma mágiáját érzi Lukács György és hogy képes lesz nemcsak azt a formaszülte embert, hanem minden más dolgot és hangulatszínt is, amit a forma adott, elválasztani a többtől. Mert csak ha elválasztja őket, tudja össze is kötni őket és megcsinálni — minden esetben — azt a szintézist, amelynek mély szükségét régen érzi: „a belső és a külső, a lélek és a forma, a tartalom és a kifejezés

egyesülésének misztikus pillanata ez, mely éppen olyan misztikus, mint a tragédia sorspillanata, mikor a hős és a sors, vagy a novelláé, mikor a véletlen és a világtörvényszerűség, vagy a versé, mikor a lélek és a tájék érnek össze és nőnek össze új, egymástól múltban és jövőben többé elválaszthatatlan egységgé.”

A Lukács György írásai, melyek ma élettárgyalások és a lélek dolgairól mondanak hírt, szomorú szigetelt tudással, formakritikák lesznek egykoron és akkor mélyebben fognak az alkotások titkaiba nyúlni, mint akármilyen más írás: az életben bolygó tartalmak megerősödnek, a formák ellenállásán vonzódnak feléjük, végül megváltódnak a forma utolsó nyugalmában és megszületik minden szomorúság és izoláltság hamvából egy legnagyobb forma, amely megérti magában az egész életet és minden túlzó hangot. Popper Leó

Közli: TÍMÁR ÁRPÁD

GELLÉRI ANDOR ENDRE LEVELE

Bárhogy szeretném Gellériverel való kapcsolatunkat — e levelének publikálása okán — „hiteles”, pontos adatokkal dokumentálva részleteiben feltárni, nem sikerül. A részleteket elmosta az idő. Be kell érnem azzal, hogy annak csak tartalmi részét körvonalazzam.

Emlékezetem szerint vele való közelebbi kapcsolatunk a harmincas évek második felére tehető. A nem túl gyakori együttléteket részünkről búbajos személyiségének szóló meleg szeretet és tehetségének teljes elfogadása motiválták.

A meghívásunkhoz mellékelt kis térkép magyarázata annyi csak, hogy egy előző alkalommal történt meghívásunkra óriási késéssel érkezett, s azt azzal mentegette, hogy eltévedt a hozzánk vezető úton. Hogy az „ölellek két vidám novellával” mire utal, ma már nem tudnám megmondani. A birtokomban levő levelet egyébként kézzel, ceruzával írta, s az aláírás nagy G betűjének felső karikájába apró, szemüveges, gyermekrajzokhoz hasonló, játékos „önportré”-t rajzolt.

E levelének legfigyelemreméltóbb tanulsága az, hogy mennyire egy a hangja a Gelléri-művekével. Apró novellának is olvashatjuk; s

benne legszemélyesebb ars poeticája: „én a valóságot megvetem; az éles rajzokat mindenhonnan eltörölném; tudod, a Nap a riporter; s alkonyatnál kezdődik a költő”.

Érdekes és fontos feladat lesz megvizsgálni, hogy — e levele szerint — kedves írójának, Leszkovnak van-e kimutatható hatása írásaiban.

★

Péntek
Budapest
május

Kedves barátom

meghívásodat köszönöm; és el is jöttem volna szívesen mert a kis útmutatód különösen ínyemre való. Szeretek tévelyegni; s nagyon kedvelem, ha a lehető legkomplikáltabban jutok el ahhoz, aki vár rám. De mégse jöhetek barátom mert nem engednek. Bemutattam ugyan az express levelet, de mégse engednek. Kétszer aláhúztam a leveledben „a feketét”; előadtam, hogy s mint készül nálatok az ilyesmi; leírtalak mind a kettőtöket; felajánlottam, hogy sötét álszakállban és világosabb bajusszal mennék el — de ezek mégse engednek. —

Mert a Rókus Kórházban ilyenek az alorvosok; úgy tesznek mintha a beteg javára akarnának lenni s közben mégcsak ki sem engedik éjfélkor feketézni.

S ha azt kérdezed, hogy mit keresek én a Rókusban? talán szerelmi bánat miatt egy vödör enyvet ittam — hát bizony Antal én a szívem miatt vagyok itt, azt hoztam ide mint egy beteg hollót, ápolni, frissíteni, csinosítani. Azonban kár, hogy ez a hasonlat nem elég valóságos; vagyis, hogy az ember nem emelheti ki, (pld. a szívét) mint egy madarat s nem adhatja be a kórházba, egy kis kalitkába, míg ő maga szív nélkül (de azért telefonon érdeklődve utána) sétál, feketézik s nem keveredik ilyen bonyodalomba, hogy kedvére való meghívást kap, kis labirinti útmutatót hozzá, vidám órák ígéretét — s az alorvos mégsem engedi el az embert (pedig azt mondtam neki, hogy az ifjú Puskinra hasonlít!).

Antal! én nem a Rókus kórház titkai végett jöttem ide; én a valóságot megvetem; az éles rajzokat mindenholnan eltörlénném; tudod, a Nap, a riporter; s alkonyatnál kezdődik a költő. —

Kedves barátom — ha eljöttem volna Lyeszkovról beszéltem volna; ismered-e, te, aki oly sokat ismersz? „Lyeszkov: Elvarázsolt szerzetese” a Tolnai Könyvtár sárga fedelű füzeteiben jelent meg és olyan munka, hogy az ember a szívére teszi a kezét. De a könyvkereskedők nem tartják mert 12 fillérbe kerül, viszont az újságárusoknál kifogyott mert minden példányt felvásároltam.

Ha kiengednek a Rókusból (15-e körül) akkor jelentkezem és hozok egy Lyeszkovot, hogy te is a szívedre tessed egy kicsit a kezed. —

E bő levél, pedig engem pótol. —

Feleséged sötét szemének tiszteletem; kezeinek kézcsókomban. —

Téged pedig öllelek két vidám novellával. —

A Hidegkúti utacskáknak pedig ne felejtse el megmondani a nevembe, hogy sajnálom, hogy nem tévedhettem el rajta vasárnap éjjel.

Egyszer Rómából, a Kapitóliumról két élő hangyát küldtem a feleségemnek repülő póstával. Akkor még nem volt a feleségem, de ez döntött — elhatározta, hogy hozzám jön. Mit szólsz hozzá? A viszontlátásig,

fiad

Gelléri Andor Endre

Címzés:

Nagyságos

dr Szerb Antal egyet. m.

tanár Úrnak

Budapest

Hidegkúti út 47

Póstabélyegző kelte:

42 V. —8 18

Közli: SZERB ANTALNÉ

HORVÁTH JÁNOS TANÁCSAI SÁRKÁNY OSZKÁRNAK
DOKTORI DISSZERTÁCIÓJA ELKÉSZÍTÉSÉHEZ*

Sárkány Oszkár irodalomtörténész hagyatékának átnézésekor tanárának, Horváth Jánosnak egy értékes kéziratára bukkantam. Sárkány Oszkár (1912–1943) tanítványa volt Horváth professzornak a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karán 1930–1934-ig. Sárkány Karácsony Sándor körében kezdte el írói tevékenységét, abban a társaságban, amely többek között Bóka Lászlót, Gunda Bélát, Képes Gézát, Lükő Gábort, Mátrai Lászlót, Szobotka Tibort és Weöres Sándort tudhatta tagjának. Már diákkorában a földrajz, történelem és irodalom összefüggései és egymásra hatásai izgatták. Ez az érdeklődése vezette Horváth Jánost arra, hogy tanítványának doktori disszertációjául a következő témát jelölje ki: *A dtjeszmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*. Sárkány hatalmas anyagot gyűjtött össze nemcsak a magyar irodalom ismert műfajaiból, hanem az első magyar folyóiratokból is. A roppant anyag azzal fenyegetett, hogy túllépi az ilyen értekezés megszabott terjedelmét. Kedvelt tanítványa az anyagrendezés és fölhasználás ügyében fordult Horváth Jánoshoz, aki nyári szabadságát töltötte sógora, az angol–magyar irodalmi kapcsolatok megalapítójának és eddig legnagyobb művelőjének, Fest Sándornak gráci villájában. Horváth szokása szerint Múzeum krt. 6–8. alatti II. emeleti tanári szobájában szokta hallgatóival megbeszélni készülő dolgozataikat. Eddig tudtommal hasonló természetű írása, tanítványához intézett tanácsadása nem került elő; bepillantást enged ez Horváth határozott körvonalú elképzelésébe a hozzá irándó disszertáció szerkezetéről, és érdekes és hasznos általános gyakorlati tanácsokkal is szolgál a kezdő irodalomtörténész számára. Hasonló közvetlen hangú útmutatása Horváth Jánosnak kevés van, tudtommal csak egyetlen ilyen írását adta ki, címe: *Kezdő hallgatóimhoz. Egyetemi előadás a tanév elején*. (Napkelet; 1928. 503–9.)

Horváth János Sárkány Oszkárhoz intézett levele a következő:

---

* E dokumentum közlésével egyben Horváth János halálának 10. évfordulójára is emlékezünk.

Schloss Reinhthal

St. Peter bei Graz, 1934. júl. 15.

Kedves Sárkány Úr!

Dolgozatát elolvastam s jobb elrendezésén gondolkozva, végül is ezt ajánlhatnám leginkább:

1. *Bevezetés.* A kérdés irodalmának ismertetése. Tájékoztató a tanulmány céljáról s elrendezéséről.
2. *Rokokó táj-eszmény.* A Dunántúl. Előzmények: Faludi és a kisebb költők. Csokonai. Kazinczy. Kisfaludy S. s részben Berzsenyi. A Balaton és költői. (Esetleg a Sajó völgye is ide vehető).
3. *A preromantika és a szentimentalizmus táj-eszménye.* Ányos. Dayka; részben Berzsenyi. De idevaló a többiektől is mindaz, ami a szörnyűben, borzasztóban, kísértetiesben, enyészetes hangulatban, melancholiában kedvét leli.
4. *A romantikus táj-eszmény.* Felvidék. Alföld.

Természetesen mindenik fejezetben lesznek nemcsak kvalitatív, hanem fokozati különbségek is (elképzelt, óhajtott, látott, szeretett, otthonos, kizárólagosságra emelt táj). Mindenik fejezet más-más líraiságon sarkallik. *Rokokó:* a kellem, szelíd báj táj-szükséglete, könnyű, semmi erőfeszítést, önmehtagadást nem kívánó egyetértés a szemlélettel: léleknek és a táj sugalmainak egyensúlya. *Preromantika:* nyugtalanság, egyensúly bontó kölcsönhatás a két tényező közt: a táj borzasztó, mélabúval önt el, ríkat; vagy megfordítva, az így hangolt költő nézi bele a maga hangulatát bármiféle tájba. Ezért nincs itt véglegesen kiszemelt táji megfelelő a magyar tájak között. *Romantika:* a fenséges, nagyszerű táj kultusza, de nem preromant. nyugtalansággal, hanem vagy önként való hódolattal a fenséges előtt, vagy hozzávaló felmagasztosulással.

NB. a szentimentálishoz Szigvárt klastromi történetében található pompás példákat. Szigvártot sokan olvasták, költők is!

Természetesen ezzel a taglalással is járnának árnyoldalak. Volna költő, aki több fejezetben is megszólalna (Csokonai is),

de mégis a főhelye mindeniknek ki volna jelölve. Viszont, ha egyszer a tanulmánynak valóban kétféle a tárgya: költők és tájak: akkor lehetetlen egyetlen szempontot engedmények nélkül érvényesíteni. A kivétel ügyességétől, szerkesztés és gondolatvitel tapintatától igen sok függ.

Megmaradhatna azonban némi javítással az eredeti rend is, de akkor az I. rész (Költők szerint) volna a fő, s a II. rész (A magyar költészet megszentelt tájai) csak függelék lenne, más szempontú, vázlatos átrendezése az I. rész felhasználható adatainak.

Gondolkozzék tehát s ha ezeknél jobbat talál, csinálja a szerint.

De még egy-két apróságra figyelmeztetem:

1. Nem kell minden adatát (céduláját) felhasználni. A sok és szüntelen idézés elnyomja a gondolatmenetet, sőt olykor tisztaságát, világosságát is zavarja.
2. Egyes adatok értékelésében minden túlzástól tartózkodni kell. Egy-egy alkalmi nyilatkozatból nem kell a költőre jellemző megállapítást levonni (pl. Csokonai „Dunántúl-ellenessége” a 60–61. lapon). Általában mindig jobb a mellékes megállapításokat csak sejtetőleg közbeszöni, mintsem a túléles határozottsággal kategorice kiemelni, mert az zavarja az elsőrendű, fő-megállapítások érvényesülését.
3. Fogalmazásban folyvást gondoljon az olvasójára is. Ön, ak tárgyában otthonos, célzásokkal, odavetett utalásokkal is beéri. A tájékozatlan olvasója minden részletben világos beszédekot óhajt.

Szíves üdvözlettel
Horváth János

★

Sárkány Oszkár fenti című disszertációja 1935-ben jelent meg Budapesten 96 oldalon. Következő munkája bécsi ösztöndíjas korában írt és a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvében kiadott terjedelmes tanulmánya, a *Magyar kultúrhatások Csehországban 1790–1848*. A magyar—cseh irodalmi kapcsolatok történetéről több eredeti kutatáson alapuló tanulmánya jelent meg az *Apollo* c. folyóiratban. Számos portrét írt klasszikus és modern magyar írókról,

foglalkoztatta az ifjúság olvasmány-szociológiája és a klasszikusok ponyván való kiadása is. Tanulmányutat tett Csehszlovákiában többször, azonkívül Jugoszláviában és Romániában. Közép-európai összehasonlító irodalomtörténeti értekezései és különösen magyar–cseh kapcsolattörténeti tanulmányai révén külföldi szlavisták ma is idézik és nagyra becsülik. Az Országos Széchényi Könyvtár tisztviselője volt, majd a rimaszombati és nagykállói főgimnázium magyar–francia szakos tanára. Részt vett a Hont–Ortutay-féle Magyar Munkaközösség megszervezésében, egyik alapítója volt a Közép-európai Történészek Munkaközösségének. A baloldali mozgalmakban való részvétele és kommunista meggyőződése miatt 1942-ben büntetőszázadba küldték Ukrajnába, ahol 1943. február 7-én munkaszolgálatosok megvédése miatt német SS-katonák agyonverték. Több kötetre rúgó kézirati hagyatékából az Akadémiai Kiadó most készíti elő egy reprezentatív kötetet.*

GÁL ISTVÁN

NÉPSZAVA-NAPTÁRAK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Ott menj, hol üldözött társaid mennek,
hiszen a láncnak te is része vagy . . .

(Vérszi Endre: *Értelem*)

Horatius és Ovidius tolmácsolása, történelmi visszaemlékezések, Petőfi idézése — a háborút megelőző években általában megengedett dolog volt Magyarországon. De humanizmusról beszélni, a történelem dicső korszakaira emlékezni — más megvilágításba kerül a háború idején. Az allegorikus írások, a történelmi analógiák ekkor a szellemi-morális ellenállás tényezőivé válnak.

Az irodalom, a művészet nyelvén megnyilvánuló tiltakozás a fennálló rend, az erősödő fasizmus, a készülő háború ellen már az előző években is mint egy rejtett, de egységes alaptendencia búvik meg a naptárak szabványszövegei között. Az 1935–1938 közötti évek naptáraiból néhány téma: A magyar munkásmozgalom múltja, a kapitalizmus válsága, 1848. A négy év naptárainak magyar költői: Bakó József, Forgács Antal, Földeák János, Hárs László, Illyés Gyula, József Attila, Radnóti Miklós, Vas István, Veres Péter, Zelk Zoltán, s a külföldiek: Hristo Botev, Erich Kästner, Christian Morgenstern, Rimbaud, Carl Sandburg, Shakespeare, Villon. Az 1938. évi naptár

* GÁL I.: *Sárkány Oszkár, a cseh–magyar irodalmi kapcsolatok története* — Irodalmi Szemle 1968. 148–50. Vö. Uő.: *Sárkány Oszkár. „S két szó között a hallgatás . . .” Magyar Mártír Írók Antológiája* — Bp. 1970. II. k. 349–61.

háborúellenes versciklust közölt (*A gárda dala* című ó-kínai vers, Bertolt Brecht: *Ballada a katonáról*, Johannes R. Becher: *A halott* stb.). A négy év elbeszéléseinek szerzői: Darvas József, Kassák Lajos, Pap Károly, Rideg Sándor, Vámbéry Rusztem. Az 1938-as naptár közölte első ízben Gelléri Andor Endre *A félszem* című elbeszélését. A művészeti cikkek közül egyet említünk, Bartók Béla írását *A népzeneről* címmel.

A *Népszava* naptárait általában Mónus szerkesztette, Justus Pál segítségével, még 1939 után is, amikor már hivatalosan nem volt a *Népszava* szerkesztőségében. Az első „háborús” naptár, az 1939. évi (természetesen mindig az előző évben készítették elő) rejtett nyelven bár, hiszen a sajtóellenőrzéssel szüntelen számolni kellett, s az öncenzúra, a letompítás, az elszürkülés már az 1939 őszi háborús sajtótörvény és az 1940-es totális cenzúra bevezetése előtt is érezhető volt – az értő olvasóhoz, a faji törvényeket, a háborút, a fasizmust gyűlölő olvasóhoz szólt. Két cikk foglalkozik az aktuális kérdésekkel. *Akik a világ sorsát intézik* – Ciano, Churchill, Eden, Ribbentrop és más politikusok jól felvázolt, illusztrált portréi. A másik jelentős cikket Szimonidesz Lajos írta (1932-ben József Attilával és Illyés Gyulával együtt állott bíróság előtt a statáriumellenes röplap miatt) *Sötét lapok a történelemből* címmel. A régi vallásüldözések, az inkvizíció mint történelmi téma – általában elfogadott dolog volt. Erről írni azonban a korabeli Magyarországon, a faji törvények bevezetésekor félreérthetetlen tiltakozást és erőteljes figyelmeztetést jelentett. Hasonlóan jelentős közleménye a naptárnak Mónus Illés megemlékezése Jean Jaurès-ről, a nacionalista merénylő által meggyilkolt nagy francia szocialistáról.

Az 1939. évi naptár három verset közölt József Attilától: *Munkások*, *Haldós szerelem* és *Meghalt Juhász Gyula*. Ez utóbbit a jegyzet értelmében első ízben a *Népszava*-naptár tette közzé. Kis Ferenc *Őszi sorok* című versét József Attila emlékének ajánlja, Szélpál Árpád pedig *József Attila emlékezete* címmel írt tanulmányt. A többi vers szerzői: Benjámin László, Földeák János, Lukács Imre, Mátyás Ferenc, Vészi Endre. A naptárt Daumier és Dési-Huber István műveinek facsimiléi tették még vonzóbbá.

Az 1940. évi naptár tematikájában egyre jobban dominál az egész országra mindinkább ránehezedő súlyos nyomás: a háború. Mónus Illés már nem írhat igazi nevén, cikkei Ács Tamás aláírással jelennek meg. Levél formában jelenik meg vezető cikke a háborúról *Ami bennünket foglalkoztat* címmel. A bonyolult helyzet elemzése után így foglalja össze alap gondolatát: „... minden lépésért, amit előre teszünk, keményen kell küzdeni, s ha azt akarjuk, hogy az emberiség föl-

szabaduljon, ha azt akarjuk, hogy ne legyen többé háború, akkor juttassuk győzelemre a szocializmust!” Gergely Győző, a párt lapjának kitűnő tollú külpolitikai rovatvezetője *Egy sorsdöntő év világgpolitikai eseményeiről* számol be; Gárdos Mariska, a Magyarországi Munkásnő Egylet alapítója, aki mozgalmi munkájáért emigrációt, üldöztetést, többszörös letartóztatást vállalt, *Asszonyok a szabadságharc tűzvonalában* című írásában szól a kor asszonyaihoz; Révész Mihály, a munkásmozgalom kiváló történésze az első májusokról emlékezik meg. A *Háború, forradalmak, lázadások* (1900–1938) — a tények pusztá fel-sorolásával — intő jel 1940-ben. Szakasits Árpád *Emberek és gépek* című írásának alap gondolata a kollektivitás, az emberek közötti szolidaritásérzés szükségyszerű kifejlődése, az ember majdani győzelme a gép felett.

Értekes az 1940. évi naptár szépirodalmi anyaga is. Zsigmond Ede tanulmánya, *Magyar költők a munkásságról* Ady Endre, József Attila és Kassák Lajos életművével foglalkozik.

Ebben a naptárban megtaláljuk Berkó Sándor, Földeák János, Gyagyovszky Emil, Kis Ferenc, Nyugati László, Tuba Károly verseit, és Heine *1849 október havában* című költeményét; Farkas Antal, Földeák János és Földes Mihály elbeszéléseit; az illusztrációk között pedig Derkovits *Dózsa lázadása* című művét, mely annyi gondot okozott a politikai rendőrségnek (több bizalmas, a munkásmozgalommal foglalkozó jelentésben szerepelt).

A *Népszava* 1941. évi naptárát és az azt követőket Szakasits Árpád *Nehéz idők* című vezető cikke jellemzi. Ebbe a gondolatkörbe illeszkedik Mónus Illésnek Ács Tamás álnéven közölt frása — *A munkásmozgalom bukásáról, a marxizmus csődjéről és a szocializmusról* —, melyben a szerző kifejti azt a meggyőződését, hogy a jövő mindenek ellenére a szocializmusé. Kovai Lőrinc — akinck cikkeit a háborús években már sorra-rendre törli a cenzúra a Szociáldemokrata Párt lapjából — *A szocialista ember erkölcsi eszményéről* ír, Buchinger Manó a párt félévszázados történetéről ad számot, Gosztonyi Lajos osztosznóval jelzi *Erdély és az erdélyi szellem* című cikkét. A naptár kiemelkedő közleménye Braun Soma tudós tanulmánya, a *Néhány szó a ponyvairodalomról*.

Ebben a naptárban búj meg több mint három évtizeden keresztül az elsüllyedt szocialista irodalom egy rendkívül értékes darabja, Gelléri Andor Endre *Orgonadg* című elbeszélése a félárva kisfiúról. Sorain „úgy csillog a szegény emberek nyomorúsága, mint az arany” (Füst Milán — Gelléiről). Erdődy Elek Kósza Bence álnéven írt verssel, fia, Erdődy János (a *Népszava* művészeti rovatvezetője, majd 1943-tól kezdve éjszakai szerkesztője) és Keszthelyi Zoltán versekkel, Hárs László meséivel, Andreánszky István és Várnai Dániel elbeszélésekkel szerepelnek a naptárban, Bálint Endre *Képekről munkásoknak*

címmel írt cikket. Az illusztrációk közül megemlíjtük Kasitzky Ilonkának *A népkönyháról* című művét. A műfordítást William Blake *A nyárhoz* című költeménye képviseli, Somlyó György fordításában.

1942. Már nem lehet írni a munkásmozgalomról, nem lehet háborúellenes versciklust közölni, nem lehet a forradalmak és szabadságharcok emlékéit idézni. Lehet írni a háztartási tennivalókról, a konzerválásról, munkajogi kérdésekről, szabad hirdetések közzétenni a legális munkáspárt ügyészség által engedélyezett naptárában.

A naptár szerkesztői azonban megtalálták a módot, hogy képtelen szólnak az elnyomott tömeghez. Petőfi, Ady („Vagyunk új Táncsicsok . . .”, „Csak akkor születtek nagy dolgok, / Ha bátrak voltak, akik mertek / S ha százszor tudtak bátrak lenni, / Százszor bátrak és viharverték.”); a Magyarországból kitiltott Heine

Bár tudtam: a győzelmet meg nem érem,
s utolsó cseppig el fog folyni vérem,
s a matrac-sírban ősz lesz a hajam:
szabadságharcok elhagyott állását
huszonhat évig védtem egymagam . . .

és Victor Hugo költői sorai lázítottak; harcra és békére

Lágy pára száll az égre fel,
s hajnal árad, mint a tenger,
s azt kérdi, hogy tudsz ölni, ember,
ha a pacsirta énekel?

Az emberiség legnagyobb gondolkodóinak mondásai húzódtak meg szerényen, alig észrevehető módon a lapok alján. Egy a Marx-idézetek közül: „Nem vezet széles út a tudományhoz és csak azoknak szabad elvárni, hogy elérhetik fényes csúcseit, akik nem rettennek vissza mcredek ösvényeinek megmászásától.”

„Ha egyszer egy nép elkezd gondolkodni, lehetetlen abban megátolni . . .” (Voltaire). „A művész és a gondolkodó egy hárfához hasonlítanak, amely végtelenül finom és dallamos melódiákat ad. És a rezgések, amelyeket a korok szelleme kicsal belőlük, az összes haladóknál visszhangra találnak” (Rodin). „Nem kívánok újrászülni, de ha újrászületek, kívánom, hogy a páriák közt szülessem, hogy osztozhassan az őket ért sérelmekben és dolgozhassam felszabadulásukon” (Mahatma Gandhi). „Semmi sem igazabb ama megállapításnál, hogy minden emberi erény kapcsolatban van a szabadsággal. Ezek az erények a szabadság termékeny talajában erős gyökereket eresztenek, megerősödnek és megérnek” (Schiller).

Az 1942-es naptár vezető cikkét Mónus írta, álnevén, *Új világot a régi helyére!* címmel. Alapgondolata: meg kell szüntetni az emberiség két alapvető baját: a háborút és a szegénységet. A verseket a következő költők írták: Salamon Ferenc, akit huszonnégy éves korában

megöltek, Berkó Sándor, Erdődy János, Keszthelyi Zoltán, Vészi Endre és Zsigmond Ede. Elbeszélésekkel szerepelnek: Hárs László, Illés Péter, Kis Ferenc, Kovai Lőrinc és a fiatalon a fasizmus áldozatává lett tehetséges költő, Vető Miklós (*A folyó* című elbeszélése — mely kötetben nem jelent meg — található a naptárban). Műfordítások: Anatole France, Thomas Hardy, Francis Ledwige és Harold Monro versei, Faludy György és Keszthelyi Zoltán fordításában. Írói életrajzokat találunk Révész Ferenc összeállításában *A magyar irodalom kis tükre* címmel. Jemnitz Sándor *A táncos némajátékról*, Kertes Pál *A filmről, a nagy tömegek művészetéről* írt. A naptárt Kasitzky Ilona illusztrációi díszítik.

A kör egyre inkább bezárul a baloldali publicisták és írók számára. Erről a tendenciáról tanúskodik az 1943. évi *Népszava*-naptaár is. Adatokat találunk *A magyar belpolitika egy esztendeje* című összefoglalóban; Szakasits Árpád *A kultúra jelentősége és a munkásság kultúr-szomja* címmel ír, hisz a legégetőbb kérdésekről már nem írhat, W. Nándorné *A mai nő* helyzetét taglalja. Leszűkül a szépirodalom is, mindössze ennyi: egy műfordítás Erdődy János tollából (Ovidius *Levél a számkivetésből*) és néhány lírikus hangvételő vers: Keszthelyi Zoltán: *Nyári reggel*, Lukács Imre: *Névtelen*, Vészi Endre: *Az évek hónapjai* és Vető Miklóstól a *Halász-dal*.

Ezzel elérkeztünk az utolsó háborús naptárhoz, az 1944. évihez, melynek anyagát az előző év nyarán állították össze, *Munkásnaptaár* címen jelent meg. Hangja visszafojtott. Mindössze két költemény árulkozik a korszakról, melyben született. Az egyik Vető Miklósé a „Volt lelkek honáról” [ahol]

érzik, hogy szüntelen
kínjuk hiába már,
nekik nincs kegyelem,
számukra nincs halál...

(*Álom a pokolról*)

A másik: Justus Pál *Adj jelet!* című megrendítő verse.

Szakasits Árpád a cenzúra korlátai között írta *Küzdelmes esztendőnk* című vezércikkét, mégis, a sorok között érezhető a szocializmus jövőjébe vetett mély meggyőződés. Egy-egy cikk foglalkozik az írói műhely munkájával (Vészi Endre), a dramaturgia, a színház-történet (Erdődy János, Major Dezső), a filmművészet, a spiritizmus kérdéseivel (Szerdahelyi Sándor).

A naptárban szereplő elbeszélések szerzői a következők: Balázs Anna, Jungwirth Jolán, Kopta Károly, Zsigmond Ede. *A zöldszemű lány* című névtelenül megjelent novella jótollú fróra vall. Verseket a következő költőktől találunk: Brichta Cézár (első recenzense József Attila volt; verseit hosszú éveken át szavalták munkáseleődásokon),

Édes István, Justus Pál, Katkó István, Keszthelyi Zoltán, László Gyula, Lukács László, Szüdi György, Tuba Károly és Vető Miklós. A műfordítások a következők: John Black: *Rabszolga éneke a XIX. században* Keszthelyi Zoltán és Horatius: *A paraszti élet dicsérete* Erdődy János tolmácsolásában. *Egy munkásművész elindul* című írásában sz. s. — feltehetően Szerdahelyi Sándor — Klie Anna fiatal szobrászt (Klie Antal, régi szakszervezeti vezető lánya) mutatja be, s Käthe Kollwitz-cal rokon művészi szemléletét támasztja alá. A bemutatott szobrok — *Légitámadás, Óvóhelyen* — erőteljesen jelenítik meg a kor-szak rcctenétét.

.....
 S látjátok, épp ezek járták meg a poklot,
 nem száz ölnyi mélyben, de itt látva poklot.
 Meggyötörték őket oly földi ördögök,
 hogy felsikoltottak karmuk-kezüik között.
 De egy se tagadta meg a bátor istent,
 nem azt a mennyeit, de azt, ki van itt lent.
 Egy Judás-hangot nem ejtett ki az ajkuk,
 Krisztusé árny-gödrös, szörkoszorús arcuk . . .

— írta társairól s önmagáról is az 1944-es *Népszava-naptár* egyik mártírrá lett költője, Lukács László *Halotti beszéd* című költeményében.

S ha átfutjuk a névsort, és becsukjuk szemünket, fejfák között járunk. Fiatalon s már nem fiatalon megölt magyar írók, költők, publicisták fejfái között. Berkó Sándor, Édes István, Gelléri Andor Endre, Gergely Győző, Gosztonyi Lajos, Mónus Illés, Pásztor Béla, Salamon Ferenc, Vető Miklós, Zsigmond Ede — a magyar mártír írók új antológiája őrzi életük, alkotó munkásságuk, harcaik és meggyilkoltatásuk emlékét.

Akik túléltek a gyilkos kort — Benjámin László, Erdődy János, László Gyula, Lukács Imre és a többiek — bizonyára egyetértenek az-zal, amit Kassák Lajos írt a felszabadulás utáni első *Népszava-naptárban*, az 1946-osban — szinte válaszolva a *Halotti beszédre* — *Búcsúzó* című ódai zengésű költeményében:

.....
 A gyilkosok, akik rántörnek,
 millió eleven tüskébe akadnak,
 minket ölnek és ők pusztulnak bele.
 Ó, barátom, te lehulltál, mint levél az ágról,
 de a törzs itt maradt és tavaszra újból virágzik.
 Miért is siratnánk hát, mi értelme lenne,
 hogy bánatunkban vesztegeljenek azok, akiknek küldetésük van.
 Lehet, hogy ismét el kell hagynunk szülőinket és testvéreinket,
 az útnak, amin járunk, talán sosem lesz vége
 és te és mindazok, akiket erőszakkal elszakítottak tőlünk
 velünk maradtok örökre.

MARKOVITS GYÖRGY